

# İNANÇ-AHLAK İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA İMAN, İSLÂM VE İHSAN KAVRAMLARI

Mustafa YÜCE\*

## Özet

Müslümanın, dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşmasında en önemli husus “iman”dır. Bireyin imanı hem iç hem de dış dünyasında özümseyip onunla bütünleşmesi, imanın keyfiyetini doğru bir şekilde kavramasıyla mümkündür. Bu da, iman, islam ve ihsan kavramlarının bir bütün olarak ele alınmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Söz konusu kavramlar arasındaki ilişkileri doğru olarak tespit edebilmek için bu üç kavramın mahiyetini irdelemek gerekir. Böylelikle dinin doğru bir şekilde anlaşılmasına ve inanç-ahlak irtibatının kurulmasına katkı sağlanmış olacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** Kur’ân, İman, İslam, İhsan, Ahlak, İlişki.

\*\*\*

## In the Context of Belief-Moral Relation, Concepts of Faith, Islam and Ihsan

### Abstract

For a Muslim, it is possible to reach to the happiness of the world and hereafter by means of “faith”. An individual’s consolidation and internalization of the faith both in his interior and external worlds is related to his proper grasp of the quality of the faith. Therefore, this makes it inevitable to approach the concepts of faith (iman), Islam and

---

\* Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kalam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

ihsan as a whole. Determining the system of the relationship between these mentioned concepts properly is possible by scrutinizing the essence of these three concepts. Thus, this will be a contribution to the proper understanding of the religion and grasping the relationship between the faith-moral.

**Key Words:** Qur'an, Faith, Islam, Ihsan, Morals, Relationship.

## GİRİŞ

Kur'an'da yer alan kavramların bir bütünlük içerisinde işlenmesi, dinin doğru bir şekilde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Tarihi süreç içerisinde kavramların birbirinden bağımsız olarak ele alınması, iman ve islam odaklı bazı önemli tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu da ahlakın göz ardı edildiği bir din anlayışının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İman konusu, kelam ve akâid kitaplarında yer almış, Müslümanın hangi durum ve şartlarda mü'min sayılacağı veya imandan çıkacağı ele alınmıştır. Konu, meseleyi tahlil etmekle birlikte daha çok netice cümleleri ile incelenmiş, bazı eserlerde ise kısmen fetva şeklinde ele alınmıştır. Bu durum, ihsan'ın dikkate alınmadığı bir iman anlayışını beraberinde getirmiştir.

Mü'min için ideal olan ve arzulanan hayat, dinin inanç ve amelî yönünü kaynaştıran, onları bir bütünün birbirinden ayrılmaz iki parçası olarak gören bir yaşamdır. İman, insanın bütün yönleriyle ilişkilidir. İmanın kâmil manada kendinden bekleneni yerine getirmesi, onun ilişkili olduğu hakikatlerin gerçek anlamda yaşanmasına bağlıdır. Diğer bir ifade ile iman sadece bir kalp amelî olarak kalmaması, beden ve dil ile de ilgili olan hakiki fonksiyonunu eda etmesi, bütün inceliklerinin değerlendirilmesi ile mümkün olur. Bundan dolayı iman, islam ve ihsan kavramlarının bir bütün olarak ele alınması ve inanç ile ahlak arasındaki irtibatın ortaya konulması gerekmektedir.

Tarihi süreç içerisinde Kur'an'daki bazı kelime ve kavramların Müslümanlar tarafından özüne uygun olmayacak bir şekilde algılandığı görülmüştür. Kur'an'daki kavramsal yapının yaşayan dile

intikal ettirilememesi, zaman içinde değiştirilmesi, basitleştirme ve ihmaller yoluyla bozulması İslam medeniyetinin gerilemesinde etkili olmuştur.<sup>1</sup> Bu çelişkileri ortadan kaldırmak için Kur'ân'da ifadesini bulan temel kavram sistemini anlamak, gerçekliğe bu kavramlar sisteminin kazandırdığı açıdan yeniden bakmak ve onu olduğu gibi görmeye çalışmak gerekir.<sup>2</sup>

Kavramlar, zaman içerisinde anlam değişimine uğramadan veya ekollerin mezhepsel fikri süreçlerinin sistematığı içerisinde anlam genişlemesi veya daralmasına maruz kalmadan ya da psikolojik ve sosyal olaylar ile milletlerin kurdukları medeniyetlere bağlı olarak ortaya çıkan çeşitli faktörlerin etkisiyle muhteva değişimine uğramadan önceki semantik anlamlarını yansıtabilirler.<sup>3</sup> İslâmî gelenekte tarihi süreç içerisinde bazı kavramlarda semantik kaymalar veya anlam değişimleri olmuştur.<sup>4</sup> Bu anlam kaymaları, ayetlerdeki anlam çerçevesinden uzaklaşma olabilir. Bu durumda meydana gelen değişimin tespit edilmesi ve Kur'ân'a isnat edilmemesi gerekir. Mesela bir Kur'ân kavramı olan "fâsık",

<sup>1</sup> Abdurrahman Kasapoğlu, "Kur'ân'ı Anlamada Semantik Yöntem", *Hikmet Yurdu*, Yıl. 6, c. 6, s. 11, Ocak-Haziran 2013/1, s. 113.

<sup>2</sup> Şakir Kocabaş, *İslam'da Bilginin Temelleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, ss. 9-11.

<sup>3</sup> Semantiğin (ilmü meâni'l-elfâz) özellikle yöntem açısından iki türü vardır. Birincisi artzamanlı semantik, diğeri de eş zamanlı semantiktir. Artzamanlı semantiğe, geleneksel, gelişmeli, tarihi ve diachronic semantik isimleri de verilmektedir. Tarihi süreç göz önünde bulundurularak kelimenin anlam değişmelerini ve gelişmelerini tespit etmeye art zamanlı semantik denir. (Bkz.: Enis, İbrahim, *Delâletü'l-elfâz*, Kahire 1992, s.7; Doğan Aksan, *Anlambilim ve Türk Anlambilimi*, Ankara 1978, ss. 27-44.) XX. Yüzyılın başlarında semantik denilince artzamanlı semantik anlaşılmaktaydı. F. De Saussure artzamanlı ve eşzamanlı semantik ayrımını yapmış (Bkz.: Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, Ankara 1998, III, 142; Mücâhid, Abdülkerim, *ed-Delâletü'l-luğaviyye*, Amman ts, ss. 14-15.) ve O'nunla beraber eşzamanlı semantik önem kazanmıştır. Eş zamanlı semantiğe synchronic ve modern semantik ismi de verilir. Eşzamanlı semantik, anlamın, hâlihazırda, belirli bir zaman diliminde veya belirli bir bölgeyi kapsayacak şekilde araştırılması demektir. (Bkz.: Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Allah ve İnsan* (trc.: Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ts., ss. 48-49.)

<sup>4</sup> Ebû Üde, Üde Halil, *et-Tatavvuru'd-delâlî beyne luğati's-Şi'ri ve luğati'l-Kur'ân*, Ürdün 1985, s. 45; Doğan Aksan, *Anlambilim ve Türk Anlambilimi*, Ankara 1978, s.118.

başlangıçta sadece kâfirler ve münafıklar hakkında kullanılırken, zaman içerisinde özellikle kelâmî tartışmaların etkisiyle, günah işleyen Müslümanlar için de bir sıfat olmuştur.<sup>5</sup> Benzer bir durum, iman, İslam ve ihsan kavramları için de söz konusudur.

Kur'ân'daki bir kavramın tefsiri ve semantik tahlili için öncelikle, söz konusu kelimenin gerek Kur'ân'ın nuzûlü öncesi gerekse nuzûlü sırasında taşıdığı ve delâlet etmiş olduğu manaların tespit edilmesi gerekmektedir. Daha sonra, Kur'ân'ın bütününde kelimeye yüklenen anlam ve yapılan katkıların belirlenmesi suretiyle anlam çerçevesinin tayin edilmesi gerekir.<sup>6</sup>

Kur'ân'ın evrene bakışı temelde Tanrı merkezlidir. Kur'ân'da hiçbir şeyin Allah'tan bağımsız olmadığı ve olamayacağı vurgulanır.<sup>7</sup> Bu hususiyetin benzeri, Kur'ân'ın anlam örgüsü için de söz konusudur. Kur'ân'daki her bir temel kavramın Allah kavramıyla bir ilişkisi vardır.<sup>8</sup> Allah-âlem ilişkisi bağlamında insanın çok önemli bir yeri vardır.

Kur'ân ve Sünnet, daha sonra İslam bilginleri tarafından geliştirilen ahlak anlayışlarının temelini oluşturur.<sup>9</sup> Kur'an'ın belirttiğine göre Allah insanı en mükemmel şekilde yaratmıştır. Allah yeryüzündeki her şeyi insanın hizmetine sunmuştur. Allah insanı yeryüzündeki halifesi kıldığından, dünyaya Allah'ın görevlendirmesi ile gelmiştir.<sup>10</sup> İnsanlar ahlakla dini bir arada düşünürler ve ikisi arasında sıkı bir bağın olduğunu varsayarlar. Bundan dolayı dindar

<sup>5</sup> Metin Özdemir, "Anlam Kaymasına Uğrayan Kur'ânî Bir Kavram: Fâsık", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, 1998, ss. 499-521.

<sup>6</sup> Nesefî, Ebu'l Muîn, *Tabsiratü'l-Edille-2*, (thk.: Hüseyin Atay- Şaban Ali Düzgün), DİB Yay., Ankara 2003, II, 406-407; Muhammed Reşit Rıza, *Tefsiru'l-Menâr*, Beyrut ts., I, 22.

<sup>7</sup> Bkz.: En'âm, 6/59; Şûrâ, 42/10-12.

<sup>8</sup> Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, (trc.: Selahaddin Ayaz), Pınar Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 38.

<sup>9</sup> Ahmet Hamdi Akseki, *Ahlak İlmî ve İslam Ahlakı* (sad.: Ali Arslan Aydın), İstanbul 2006, Sistem Matbaacılık, ss. 9-10; Mustafa Çağrıncı, "Ahlak", *DİA*, İstanbul 1989, II, ss. 1-2

<sup>10</sup> Bakara, 2/30.

olarak ifade ettikleri kimselerin herkesten daha çok ahlaklı olmalarını beklerler. Bundan dolayı dindar olarak nitelendirdikleri kimselerin ahlaki değerlerde gösterdikleri gevşeklik fazlasıyla insanların dikkatini çeker. Bu nedenle teist olanların en çok eleştiri aldıkları hususlardan birisinin inançlarıyla davranışları arasındaki çelişki olduğunu söylemek mümkündür. Aynı durumlar dindar olmayan kimselerde bulunması ise fazla yadırganmaz. Bütün bunlar inanç ile ahlak arasındaki sıkı irtibatı göstermesi açısından önemlidir.<sup>11</sup>

Bu yönüyle bireyin ahlâkı içselleştirmesinde dinin ve inancın çok önemli bir yeri vardır. İmânî ve vicdânî destekten yoksun bir ahlakî prensip, duygu planında yeterince temellenemez. Bir davranış biçiminin iyi olduğunun akla dayalı olarak bilinip fikren benimsenmesi, onun içselleştirilmesi ve davranış haline gelmesi için yeterli değildir.<sup>12</sup> Din, insanı içten ve dıştan kuşatan, onu duygularıyla, sezgileriyle, inançlarıyla, düşünceleriyle bir bütün halinde içten kavrayan ve yönlendiren bir kurum olarak en sıkı nizam ve kanunlardan daha etkili bir kontrol sağlar.<sup>13</sup> Ahlakı içermeyen ve ahlaklı davranış ile dine bağlanmayı bir arada değerlendirmeyen bir din neredeyse yoktur.<sup>14</sup>

İslamî kavramların bazılarının kelâmî bir kimliğe büründükleri ilk dönemlerden itibaren, İslam, iman ve ihsan kavramlarının ihtiva ettiği anlamlar ile bu kavramların birbirlerini kapsayıp-kapsamadığı hususu itikadî mezhepler arasında tartışılan konuların başında gelmiştir. Buna bağlı olarak iman, marifet, ikrar ve amel kavramları, imanın artma ve eksilmesi, imanda istisna, mukallidin imanı ve büyük günah işleyeninin durumu da tartışılmaya başlanmıştır.

<sup>11</sup> Enbiya Yıldırım, "Hz. Peygamber Örneğinde İnanç-Ahlak Bütünlüğü", Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu 20-22 Nisan 2007, *İslami İlimler Dergisi Yayınları*, Ankara 2007, ss. 100-102.

<sup>12</sup> Recep Kılıç, *Ahlakın Dinî Temeli*, Ankara 1992, ss. 49-51, 157-163.

<sup>13</sup> Bkz.: Günay Tümer, "Din", *DİA*, IX, 317.

<sup>14</sup> Yasin Ceylan, "Din ve Ahlak", *Doğu Batı, Felsefe Sanat ve Kültür Derneği Yayını*, Yıl. 1, s. 4, Ağustos-Ekim 1998, s. 107.

Söz konusu bu kavramların sahip oldukları literal anlamlarda mezhepler arasında ihtilaf bulunmazken, kavramlarla ifade edilen mananın aynı olup-olmadığı, birbirlerini kapsayıp kapsamadığı ve aralarındaki ilişki tartışma konusu olmuştur. İman ve islam kavramlarının özdeşliğini veya farklılığını savunanların düşüncelerini, imanın tanımındaki amele yer verip-vermemeleri belirlemiştir.<sup>15</sup>

Bir din olarak İslam'ın yerleştirmek istediği temel esaslardan birisinin teorik ve teolojik amaç ile pratik ve ahlakî amacı birleştirmek olduğunu söyleyebiliriz. İslam'da "iman-objeleri", yani inanılacak şeyler, üzerinde tartışmaya gerek olmayacak derecede açıktır. Öyle ki önemli olan, onlar hakkında tartışmak değil, onlar karşısında "ne yapılacağı" ve "nasıl inanılacağı"dır.<sup>16</sup> Öyle anlaşılıyor ki İslam, teorik çerçeveye ait konularda bile, aynı zamanda pratik bir amaca da dikkat çekmektedir. Örneğin, İslam'ın teorisine ait bir esas olarak "Allah'a inanmak" ifadesi, salt nazarî bir hususa işaret etmenin yanında amelî bildirimleri de olan bir ifadedir. Yani bu dinin Rabbi, sair tanrı inançlarından oldukça farklı olarak, sözgelimi Deist'lerin varlığını kabul ettikleri, ama âleme ve içindekilere karıştırmadıkları ilkesel bir tanrı değildir. İslam'da bu ifadeden anlaşılan anlam, her şeyi yaratan ve yöneten, dolayısıyla her şeyi yarattığı gibi onları öylece muhafaza eden ve ayakta tutan, insanın yaptıklarıyla beraber aklından geçenleri de bilen, insanın vicdanî sorumluluğunun kendisine bağlı olarak anlam kazandığı etkin bir varlığa inanmaktır. Görüldüğü gibi, İslam dininde teoriye ait olan bir hususta, çoğunlukla aynı zamanda pratik bir veçhe de dikkat çekmektedir. İşte teori ile pratiği bir arada bulunduran, teoriye işaret ederken pratik amaca, yani ahlakî hedefe vurgu yapan bir mesele olarak meşhur Cibril hadisini anmak mümkündür.

<sup>15</sup> Ayrıntılı bilgi için bkz.: Hilmi Karaağaç, "İtikadî Mezheplerde İman-İslam İlişkisi", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, c. II, S. 2, ss. 103-120.

<sup>16</sup> Hanifi Özcan, "Mâtürîdî'ye Göre "İman-İslam-İhsan" ve "Küfür" İlişkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, S.8, s. 179.

İslam dinine müntesip bireylerin adeta inançsal profilini çizen Cibril hadisi, bu üç kavramı aynı anda ve farklı yönleriyle ihtiva ettiğinden, bu üç kavramın birbirleriyle olan münasebetini anlama noktasında önemli bir yere sahiptir.

Abdullah b. Ömer'in, babası Ömer ibnü'l-Hattâb'tan bildirdiğine göre o şöyle demiştir: Bir gün Resûlullah'ın (sas) yanında bulunduğumuz bir sırada aniden yanımıza, elbisesi bembeyaz, saçları simsiyah bir zât çıkageldi. Üzerinde yolculuk eseri görülüyor; bizden de kendisini kimse tanımıyordu. Doğruca Peygamber'in (sas) yanına oturdu ve dizlerini onun dizlerine dayadı. Ellerini de uylukları üzerine koydu. Ve:

"Yâ Muhammed! Bana İslâm'ın ne olduğunu haber ver!" dedi. Resulullah (sas),

*"İslâm: Allah'tan başka ilâh olmadığına, Muhammed'in de Allah'ın Resulü olduğuna şehâdet etmen; namazı dosdoğru kılman, zekâtı vermen, Ramazan orucunu tutman ve yol (kûlfetleri) cihetine gücün yeterse Beyt'i hacc etmendir."* buyurdu. O zât, "Doğru söyledin." dedi. Babam dedi ki:

"Biz buna hayret ettik. (Zira) hem soruyor hem de tasdik ediyordu. "Bana imandan haber ver!" dedi. Resûlullah (sas), *"Allah'a, Allah'ın Meleklerine, kitaplarına, Peygamberlerine ve âhiret gününe inanman, bir de kadere; hayrına şerrine inanmandır."* buyurdu. O zât (yine): "Doğru söyledin." dedi. (Bu sefer):

"Bana ihsandan haber ver!" dedi. Resûlullah (sas): *"Allah'a: Onu görüyormuşsun gibi ibâdet etmendir. Çünkü her ne kadar sen Onu görmüyorsan da O seni muhakkak görür."* buyurdu. O zât: "Bana kıyametten haber ver!" dedi. Resûlullah (sas), *"Bu mes'elede sorulan, sorandan daha âlim değildir."* buyurdular.

"O halde bana onun alâmetlerinden bari haber ver!" dedi. Peygamber (sas): *"Cariyenin kendi sahibesini doğurması ve yalın ayak,*

*çıplak, yoksul koyun çobanlarının bina yapmakta birbirleriyle yarış ettiklerini görmendir.”* buyurdu. Babam dedi ki:

Bundan sonra o zât gitti. Ben hayli bir müddet (bekledim) durdum. Nihayet Resûlullah (sas) bana: “*Yâ Ömer! O sual soran zâtın kim olduğunu biliyor musun?*” dedi. “Allah ve Resulü bilir.” dedim. “*Gerçekten o Cibril’dir. Size dininizi öğretmeğe gelmiş.*” buyurdular.<sup>17</sup>

Bu hadiste iman, islâm ve ihsan kavramlarına açıklık getirilmektedir. Bu üç kavram, bu hadisten de yararlanılarak pek çok değişik açıdan ele alınmıştır.<sup>18</sup> Bu noktada biz ihsan kavramına, imanın dış dünyadaki, birey ve toplum hayatındaki tezahürü; hayata ve topluma yansması, insanı davranış güzelliğine güdülemesi olarak yaklaşacağız. Fakat ihsanın bu boyutu, kelamcılar tarafından teorik olarak büyük oranla merkeze alınmadığından dolayı, tarihi süreç içerisinde bu kavram diğer iki kavramın gölgesinde kalmış ve inancın teorik ve pratik boyutunun yansması olan ihsandan yoksun salt bir iman-islam polemiği tartışıla gelmiştir. Bundan dolayı bu temel kavramlar arasındaki ilişkinin tespit edilmesi ve ahlakla olan irtibatının incelenmesi gerekmektedir.

## 1. İMAN KAVRAMI

### 1.1. İman Kavramının Etimolojik Anlamı

İman kelimesi “*أَمِنَ*” kökünden türemiştir. “*أَمِنَ*” kelimesi, nefsin sükûneti, huzuru, itminanı ve güven içinde olması anlamlarını taşır.

<sup>17</sup> Bkz. Buhârî, *İman*, 37; Müslim, *İman*, 1, 5; Nesâî, *İman*, 6; Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 17; Tirmizî, *İman*, 4.

<sup>18</sup> Bekir Tatlı, *Hadis Tekniği Açısından Cibril Hadisi ve İslam Düşüncesine Yansımaları*, Basılmamış Doktora Tezi (AÜSBE), Ankara 2005; Bekir Tatlı, “Buhârî (v. 256) Öncesi Dönemde Cibril Hadîsi ve Metin Tahlilleri”, *Dinî Araştırmalar*”, 2005, cilt: VIII, sayı: 22, s. 205-238; Fuat Karabulut, “Cibril Hadisi ve Eğitsel Değeri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, cilt: XVI, sayı: 1, s. 427-451.



Emniyet ve asude olmanın yanında başkasına güvenme ve kişiye tevdi edilen emanet anlamlarına da gelmektedir.<sup>19</sup>

İman, “sağlamlaştırmak, kesin karar vermek, tasdik etmek” manasındaki i’tikad kelimesiyle aynı anlamda da kullanılmaktadır.<sup>20</sup> Terim olarak iman genellikle “Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak” diye tanımlanır.<sup>21</sup>

Araplar arasında, mal ve mülkün en kalitelisine, sahibinin yanında en kıymetli olanına “أَمْرٌ مَّالٍ” denilir.<sup>22</sup> Müminin, çevresine güven veren manasına gelen bir kelime ile isimlendirilmesi dikkat çekicidir. Evrensel bir değer olarak güvenilirlik, Allah, âlem ve insan ilişkilerinde de çok önemlidir.

“Âmene” fiili sayrûret için kullanıldığında, emin ve güvenilir olmak, yalanlanma korkusu taşımamak; teaddî olarak kullanıldığında ise, emniyet veya güven vermek, yalanlamadan uzak kılmak anlamlarına gelir. Yine “bâ” harf-i cerriyle, müteaddî olduğunda “ikrâr ve i’tirâf” manasını, “lâm” harf-i cerriyle ise, “iz’ân ve kabul” anlamını taşır.<sup>23</sup> İslam âlimlerinin çoğunun belirttiği üzere “iman” kelimesi, luğavî açıdan tasdik anlamına gelir. Tasdik ise, bir kişiyi

<sup>19</sup> İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriyya, *Mu’cemu Mekâyisü’l-luğa*, “e-m-n” mad., Mısır 1969, I, 135; Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *Esâsü’l-Belağa*, s. 20; İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu’l-Arab*, Beyrut 1990, XII, 21. Zikredilen luğavî anlamların Kur’ân’da kullanımı için bkz. Âl-i İmrân, 3/97; Bakara, 2/125; Fetih, 48/27; Enfâl, 8/27.

<sup>20</sup> İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, XII, 21.

<sup>21</sup> Bekir Topaloğlu & İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010, s. 154; Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 213.

<sup>22</sup> Zemahşerî, *Esâsü’l-belağa*, s. 20; Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya’kub, *Kâmusu’l-muhît*, Beyrut 1996, s. 1518.

<sup>23</sup> İsfehânî, Ragıb, *Müfredât*, Dımeşk 1992, s. 91; Taftazânî, *Şerhu’l-Mekâsıd*, (thk.: Abdurrahman Umeyra) Beyrut 1989, V, 176.

verdiği haberde, söylediği sözde doğruluğa nisbet etmek ve söylediğini kabul veya onun doğru söylediğine itikat etmektir.<sup>24</sup>

Kur'ân-ı Kerim'de iman kavramı 800'den fazla yerde geçer. İbn Kayyim el-Cevziyye (v. 751/1350), "kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlarla amel" şeklinde tanımladığı imanın Kur'ân'da tasdik, ikrar, tevhit, peygamberi onaylama ve namaz beş anlamda kullanıldığını kaydetmektedir.<sup>25</sup>

İman kavramının odak noktası tasdiktir. Ebû Hanife (v. 150/767), Mâtürîdî (v. 333/944), Nesefî (v. 508/1115) de imanı tanımlarken tasdiki merkeze almışlardır.<sup>26</sup> Mâtürîdî'ye göre imanın sözlük anlamı "tasdik"tir. O, imana yaptığı bu tanımın hem dilsel hem de Kur'ân merkezli olduğunu ifade eder. Kur'ân'da geçen "iman ettiler" sözünün hemen her yerde "tasdik ettiler" şeklinde açıklandığını, dolayısıyla "iman etme" ile "tasdik etme"nin aynı anlama geldiğini belirtir.<sup>27</sup> Mâtürîdî, imanın anlam çerçevesini bu şekilde çizdikten sonra da dile ve mantığa dayalı bir açıklamayla iman-tasdik bağlantısını izaha çalışmaktadır. İman tasdik olunca zıddı da tekzib olur; imanın zıddı tekzib olunca tekzibin zıddının da tasdik olması gerekir. Buna bağlı olarak denilebilir ki, iman tekzibin zıddı olunca tekzib de tasdik zıddı olur.<sup>28</sup>

Bundan dolayı İslam âlimleri dinî anlamdaki tasdik ile luğavî tasdik aynı şey olmadıklarını ifade etmişlerdir. Çünkü dinî manada tasdik; inâd, inkâr ve istikbârı terk ederek ihtiyar ve kesb ile iz'an ve

<sup>24</sup> Vâhidî, Ali b. Ahmed, *el-Vasît fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, Beyrut 1994, I, 79-80; Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini*, Eser Neşr., İstanbul ts., I, 168.

<sup>25</sup> İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn*, (thk.: Muhammed Hamid el-Faki), Beyrut 1972, s. 124.

<sup>26</sup> Mağnisavi, Ebu'l-Münteha Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Fikhu'l-Ekber*, İstanbul, 2007, s.8; Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, (thk.: Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi), İSAM Yay., Ankara 2005, ss. 604-613; Nesefî, *Tabsıra-1* (thk.: Hüseyin Atay), DİB Yay., Ankara 1993, I, 38, 46.

<sup>27</sup> Mâtürîdî, Ebû Mansur, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne* (thk.: Mecdî Baslûm), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiye, Beyrut 2005, IX, ss. 338-339.

<sup>28</sup> Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, ss. 612-613.

kesb olarak tarif edilmiştir.<sup>29</sup> İman tasdiktir, fakat bazı hususiyetleri ve şartları olan bir tasdiktir. Tasdikın ihtiyarî olması, onu, mantıktaki tasavvurun zıddı olan tasdikten farklı kılmaktadır. Çünkü mantıktaki tasdik, bazen ihtiyarî ve iradî olmayabilir.<sup>30</sup>

İman bir bilgi veya marifet değildir. Marifet ile tasdik arasında da fark vardır. Tasdikın zıddı tekzîb, marifetin zıddı cehalettir. Tasdik kalbin haber verilen şeye bağlanmasıdır. Yine tasdik kesbî ve ihtiyarî bir ameldir. Marifet ise bazen kesbe ihtiyaç olmadan da tahakkuk edebilir.<sup>31</sup>

İman sadece dil ile ikrardan ibaret de değildir. *“Ey Muhammed! Münafıklar sana gelince: Senin şüphesiz Allah’ın peygamberi olduğuna şahadet ederiz, derler. Allah senin kendisinin resûlü olduğunu bilir, ayrıca ikiyüzlülerin yalancı olduklarını da bilir.”*<sup>32</sup> Münafıklar, Hz. Muhammed’e Resûlullah demekle mü’min olmamışlardır. Çünkü iman (veya dinî anlamda tasdik), dil ile ikrardan ibaret değildir.

Medine dışında, bâdiyede yaşayan Benî Esed kabilesinden bir grubun, bir kıtlık senesinde Allah Resûlüne (s.a.v) gelerek iman ettiklerini, bundan dolayı ve zekâtın kendilerine bir şeyler vermesi gerektiğini söylemişlerdi. Bunun üzerine şu ayet nazil olmuştur. *“Bedeviler, ‘İnandık’ dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama ‘boyun eğdik’ deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi...”*<sup>33</sup> Bedevîlerin ‘Amennâ’ demeleri mü’min olmak için yeterli olsaydı kendilerine ‘iman etmediniz ve iman kalbinize girmedî’ şeklinde bir mukabele yapılmazdı.<sup>34</sup> Bundan da imanın kalbî bir amel olduğunu anlaşılmaktadır.

<sup>29</sup> Taftazânî, *Şerhu’l-Mekâsîd*, V, 184-189.

<sup>30</sup> Temel Yeşilyurt, *“İmanın Mahiyeti”*, *Kelam*, (ed.: Şaban Ali Düzgün) Grafiker Yay., Ankara 2012, ss. 290-294.

<sup>31</sup> Taftazânî, *Şerhu’l-Mekâsîd*, V, 184-186.

<sup>32</sup> Münâfikûn, 63/1.

<sup>33</sup> Hucurât, 49/14.

<sup>34</sup> Râzî, *Mefatihü’l-ğayb*, X, 115-116; Nesefî, *Tabşıra*, II, 412.

Ebû Hanife bu konuyla ilgili olarak: “Allah kalplerde olanı bildiği için kâfiri kâfir olarak, mü’mini de mü’min olarak isimlendirmiştir. Biz ise böyle bir şeye sahip olmadığımızdan dolayı dillerden sadır olan tasdik ve tezkibe yani zahire göre isim veririz”<sup>35</sup> demektedir.

İmanın kalbin tasdiki olması, dilin ikrarının hiç öneminin olmadığı anlamına gelmemektedir. Kalpteki imanın sebepsiz yere veya bir mazeret olmaksızın ikrar edilmemesi, günahtır.<sup>36</sup> Dünyada bir kimseye Müslüman muamelesi yapılabilmesi ve İslâm’ın dünyevî hükümlerinin uygulanabilmesi için de dilin ikrarı gereklidir.<sup>37</sup>

## 1.2. İman-Ahlak İlişkisi

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere imanı tasdik olarak tanımlamak her şeyi çözmektedir. Zira tasdikın nasıllığı önem arz etmektedir. İman kesin bir inanç, iradî bir cehd ve kalbî fiillerden oluşan bir yapıya sahiptir.<sup>38</sup> İmanî ve ahlakî durumların ve eylemlerin her biri kalple doğrudan bağlantılıdır.<sup>39</sup> İman ile ahlâk arasındaki ilişki pratiğe yansıdığı takdirde imanın gücü ortaya çıkar. İnsanın iç ve dış dünyasını aydınlatmayan, ondaki iç ve dış ahlâkî güzellikleri yansıtmayan bir imanı sorgulamak gerekmektedir. Gerçek bir imanın ahlâkî güzellikleri meydana getirmemesi mümkün değildir.<sup>40</sup> Bir kimsenin güzel ahlaka sahip olması, onun imanının kemâliyeti

<sup>35</sup> Ebû Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, (İmam-ı Azam’ın Beş Eseri içinde, nşr.: Mustafa Öz), İstanbul 1992, s. 24.

<sup>36</sup> Ahmet Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, Marifet Yayınları, İstanbul 1984, s. 31.

<sup>37</sup> Ebû Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim*, s. 12; Mâtürîdî, *Kitabu't-Teohid*, ss. 606-607; Sâbunî, Nureddin, *el-Bidâye fi Usûluddîn*, (thk.: Bekir Topalaoğlu), DİB Yay., Ankara 1991, ss. 87-88; Taftazanî, *Şerhu'l-Akaid*, s. 154.

<sup>38</sup> İlhami Güler, “İman ve İnkârın Ahlakî ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri”, *İslamiyat*, c.1, s.1, Ocak-Mart 1998, ss. 10-11.

<sup>39</sup> Talip Özdeş, “Kur’ân’da Ahlakî Değerler”, *IX. Kur’ân Sempozyumu 14-16 Nisan Konya*, Fecr Yayınları, Ankara 2007, s. 85.

<sup>40</sup> Komisyon, (Şaban Ali Düzgün, Muammer Esen, Mahmut Ay), *Sistemik Kalam*, (ed.: Ahmet Akbulut), Ankuzem, Ankara 2005, s. 167.

ölçüsünde gerçekleşir.<sup>41</sup> İman özü gereği zorlamayı kabul etmez. İmandaki bu hususiyet güzel amelleri ve ahlakî değerleri netice vermesi açısından önemlidir. İncanın bilgi blokajı üzerine oturtulması incanın şüphe ve tereddütten uzak olması noktasında önemli bir yeri vardır. Bu açıdan iman akıl yürütme ve istidlalle teyit edilmeli; birey itikadın konu ve yüklemine bilincinde olmalıdır. Dinin inanç ve ahlakla ilgili hükümleri bilinçsiz bir şekilde gerçekleşmez.<sup>42</sup>

İman kavramının salih amel kavramı ile çok yakından bir ilişkisi vardır. İman ile salih amel arasındaki semantik irtibat, imanın tanımlanmasında önemli bir yer işgal eder. İslam kelimelerindeki amelin imandan bir cüz olup olmadığı meselesi ile kebîre tartışmaları hep zikredilen hususa endekslidir.<sup>43</sup>

Kur'an iyi amellerden bahsetmeksizin tek başına imandan, inananlarla inanmayanları karşılaştırdığı yerde bahseder.<sup>44</sup> Kur'ân'da salih amel kavramı elli küsur yerde imanla<sup>45</sup> birlikte zikredilmiştir.<sup>46</sup> Bu da bize her türlü müsbet ve ma'ruf fiilin kaynağının iman olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Salih amelin, itikad, ahlak, ibadet, hukuk ve siyaset gibi başka alanları da kapsadığı görülmektedir. Çünkü hayırlı, iyi, uygun veya yararlı iş, faaliyet anlamına gelen bu ifade, bu nitelikleri taşıyan hukuk, ibadet, ahlak ve siyasetle ilgili bütün olumlu faaliyetleri kapsar.<sup>47</sup> Hz. Peygamber (s.a.v), "gönülden teslim olma" anlamına gelen İslâm'ı ve "kuşkusuz bir

<sup>41</sup> Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî* (Taş Baskı), Matbaatu'l-Bulak, Bulak 1248, s. 16.

<sup>42</sup> Recep Ardoğan, "Kelâmî Açından İmanın Mahiyeti ve Din Özgürlüğünün Muhtevası", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: 41, sayı:1, Ocak-Şubat-Mart 2005, ss. 46-53.

<sup>43</sup> Toshihiko Izutsu, *Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 269; Ömer Dumlu, *Kur'ân-ı Kerim'de Salah Meselesi*, Ankara 1992, s. 245.

<sup>44</sup> Fazlur Rahman, *Allah'ın Elçisi ve Mesajı-Makaleler I-*, (trc.:Adil Çiftçi) Ankara 1997, s. 3.

<sup>45</sup> Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kub, *Beşâ'iru zevi't-temyiz fî letâifi'l-Kitabi'l-Aziz, el-Mektebetü'l ilmiyye*, Beyrut ts., IV, 365; Toshihiko Izutsu, *Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, 151.

<sup>46</sup> Mesela, "Gerçek şu ki iman edip salih amel işleyenlere gelince elbette biz işini güzel yapanın ecrini zayi etmeyiz." (Kehf, 18/30)

<sup>47</sup> Mustafa Çağrırcı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, DEM Yayınları, İstanbul 2013, s. 37.

şekilde inanma" anlamına gelen imanı amel diye isimlendirmiştir.<sup>48</sup> Amel imandan bir parça olmasa da kâmil imanın dışı yansıması, ahlâkîliğin çok önemli bir şartıdır. Bir kimsenin kâmil bir mümin olması günahlardan sakınması ile mümkün olur.<sup>49</sup> Kur'ân'da olduğu gibi hadislerde de birçok yerde salih amelin imanla ilişkilendirilmesi, iman-ahlak irtibatının ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Mesela yoldaki eziyet verici bir şeyi alıp kenara koymanın imandan bir şube sayıldığı hadisi<sup>50</sup> bu hususa misal gösterilebilir. Hatta bu konuda Beyhakî'nin (v. 458/1066) imanın şubelerine hasrettiği kitabının bölümlerine bakıldığında salih amel ile ilgili maddelerin yoğunluğu göze çarpmaktadır.<sup>51</sup>

## 2. İSLÂM KAVRAMI

### 2.1. İslâm Kavramının Sözlük Anlamları

Sözlükte "kurtuluşa ermek, boyun eğmek, teslim olmak; teslim etmek, vermek; barış yapmak" anlamlarındaki سلم kökünden türemiş olan İslâm'ın etimolojisini yapan ilk âlimlerden İbn Kuteybe (v. 276/889) kelimeyi "boyun eğmek ve iradî olarak uymak suretiyle barış ortamına girmek"<sup>52</sup> olarak, İbn Manzûr (v. 711/1311) da "boyun eğmek ve itaat etmek"<sup>53</sup> şeklinde tanımlamıştır.

Sonraki kaynaklarda genellikle bu açıklamalar tekrar edilmiş, "sulh ve selamet gayesiyle boyun eğmek, tâbi ve teslim olmak" manaları öne çıkarılmıştır. İslâm'ın sözlük anlamındaki *inkıyat* ve *itaat*, her ne kadar mutlak ise de bu kelime İslam terminolojisinde

<sup>48</sup> Buhari, *Tevhid*, 47.

<sup>49</sup> Hasan Tevfik Marulcu, "Kınalızâde Ali Çelebi'de Ahlâkîliğin Dinamiği Olarak İman" -Kelâm Ahlâk İlişkisi Bağlamında Bir Değerlendirme-, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, S.27, s. 151.

<sup>50</sup> Müslim, *İman* 58

<sup>51</sup> Bkz.: Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, (thk.: Abdulâlî Abdulhamîd), Mektebetü'r-Rüşd, Bombay 2003.

<sup>52</sup> İbni Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *Te'vilü Müşkili'l-Kuran*, (nşr.: Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1973, s. 479.

<sup>53</sup> İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VII, 322.

sadece “doğruya ve hakka uyma” manası taşır. Yanlışa ve kötüye boyun eğme şeklinde bir teslimiyet, İslam’a aykırı hatta isyan olarak nitelendirilmiştir.<sup>54</sup>

سَلِمَ kökünden hemzeyle ta’diye edilerek yapılan “أَسْلَمَ” fiili ise şu anlama gelmektedir: “Bir kimsenin kendisi için çok değerli olan ve vazgeçilmesi çok güç olan bir şeyi isteyen kimseye vermesi.” Bu durumda kelimenin anlamı “kendini teslim etmek”<sup>55</sup> olur.

İslam kavramı bu kalıpla Kur’ân’ın sekiz yerinde, aynı kökten türeyen fiil ve isim formlarıyla da Kur’ân’ın değişik yerlerinde farklı bağlamlarda kullanılmıştır.<sup>56</sup> Kavramın fiil kalıbıyla geçtiği yerlerde daha çok, “Allah’a yönelme”<sup>57</sup> “O’na teslim olmak”<sup>58</sup>, “tevhid inancına sahip bulunmak”<sup>59</sup>, “Allah’a teslimiyetin gereğini yapmak”<sup>60</sup> manalarında kullanıldığı görülmektedir.

## 2.2. İslâm-İman İlişkisi

İslam ve iman kavramları muhtelif ayet ve hadislerde eş anlamlı kelimeler<sup>61</sup> olarak kullanılmakla beraber farklı anlamlarda da kullanılmıştır.<sup>62</sup> Hadis kaynaklarında İslam kavramı ile ilgili çok sayıda rivayet bulunmaktadır. “Allah katında dinin İslam olduğunu vurgulayan”<sup>63</sup> ve bunu “kolaylaştırılmış haniflik” şeklinde açıklayan<sup>64</sup> hadisler, ilgili ayetlerle bütünlük arz etmektedir. Ayrıca ayet ve

<sup>54</sup> Mustafa Sinanoğlu, “İslam”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, s. 1.

<sup>55</sup> İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyisi’l-Luğa*, III, 90.

<sup>56</sup> Abdalbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu’cemu’l-Mufehres li Elfazi’l-Kur’âni’l-Kerim*, Dâru’l-Marife, Beyrut 2009, s. 234.

<sup>57</sup> Bkz.: Bakara, 2/112; Lokman, 31/22.

<sup>58</sup> Bkz.: Bakara, 2/131; Mü’min, 40/66.

<sup>59</sup> Bkz.: Enbiyâ, 21/108.

<sup>60</sup> Bkz.: Zümer, 39/54.

<sup>61</sup> Zâriyât, 51/35-36; Yûnus, 10/84; Âl-i İmrân, 3/85, 102; Hucurât, 49/17.

<sup>62</sup> Hucurât, 49/14; Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmet Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm’a Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, ss. 54-57.

<sup>63</sup> Tirmizi, *Menakıb*, 32.

<sup>64</sup> Buhari, *İman*, 29.

hadislerde İslam kavramı ile hanif ve fitrat kavramları arasında bir anlam ilişkisi kurulduğu da gözlerden kaçmamaktadır.<sup>65</sup>

Kur'an, dünya ve ahiret mutluluğunu inanç ve iyi davranışın beraberliğine bağlamıştır. İslam âlimleri ilk dönemlerden itibaren iman-amel münasebeti üzerinde durmuş, Haricîler ve Mutezile ile bazı Şîî grupları amelsiz imanı ahiret planında geçersiz kabul etmiştir. Sünnî çoğunluk ise imanı zihnin ve kalbin tasdikinden ibaret sayarak imanla ameli ayrı düşünmüşlerdir. Ancak bu husus, dini hayatta amelin önemini küçümseme anlamı taşımamaktadır.<sup>66</sup>

İslam kelimesini ele alan ilk dönem âlimleri, ona daha çok iman kavramıyla ilişkisi bakımından tanımlar getirmeye çalışmışlardır. Bu çerçevede İmam Eş'arî (v. 324/935-36), İslam'ı "Allah'a tam teslimiyet, hükümlerine boyun eğme ve emirlerine uyma"<sup>67</sup> şeklinde tanımlarken, Mâtürîdî "kişinin kendini bütünüyle Allah'a teslim etmesi, sadece ve tamamıyla O'na kulluk edip ortak koşmaması" diye bir tarif etmiştir.<sup>68</sup> İmam Mâtürîdî, İslam'ı "başkasını ortak koşmaksızın her şeyin Allah'a ait olduğunun kabul edilmesi ve her şeyin O'na boyun eğmesi (inkiyad)"<sup>69</sup> diye tanımlamıştır.

Mâtürîdî'ye göre, iman ve İslam birbirlerini gerektirmektedir. Mâtürîdî, imanı insanın Allah'ın kulu olduğunu tasdik etmesi; İslam'ı ise nefsinin O'na teslim etmesi şeklinde anlamaktadır. İman aynı şeyin gizli olan yönünün adı, İslâm ise açık olan yönünün adıdır. Bundan dolayı, İslam'da şahadet getirme, imanda ise kalp ile tasdik gerekli görülmüştür.<sup>70</sup> Yani, "iman genel, İslam nesnedir. Bu iki terim

<sup>65</sup> Bkz. Rûm, 30/30; Buhari, *Cenaiz*, 79, 80, 93; Müslim, *Kader*, 22-25.

<sup>66</sup> Bekir Topaloğlu, "İslam", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, s.5.

<sup>67</sup> Bâkîllânî, Kadi Ebu Bekr, *el-İnsâf*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Mısır 1369, s. 123.

<sup>68</sup> Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, s. 633.

<sup>69</sup> Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, IX, 338-339.

<sup>70</sup> Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhid*, ss.633-634; Hanifi Özcan, "Mâtürîdî'ye Göre "İman-İslâm-İhsan" ve "Küfür" İlişkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, S. 8, s. 90.



arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.”<sup>71</sup> Bu iki kavram da teslimiyet ifade etmektedir. İslam teslimiyetin zahirî boyutunu, iman ise teslimiyetin içten ve kemâl halini ifade etmektedir.<sup>72</sup>

Daha sonraki dönemlerde İslam kavramına daha kapsamlı tanımlar getirildiği görülmektedir. Örneğin Râğıb el-İsfehânî (v. 502/1108) İslam’ı “kalpteki inancı dille ifade edip fiillerle göstermek suretiyle Allah’ı takdir ve hükmettiği her hususta O’na boyun eğip teslimiyet göstermek”<sup>73</sup> şeklinde tarif etmiştir. Seyyid Şerif el-Cürcânî (v. 816/1413) de “Hz. Peygamber’in haber verdiklerini samimiyetle benimseyip onlara uymak”<sup>74</sup> şeklinde bir tanımla tercih etmiştir.

İslam kelimesinin semantik tahlilini yapan Toshihiko Izutsu’ya (v. 1993) göre İslam, “kişinin bilerek ve samimiyetle kendisini Allah’a teslim etmesi”<sup>75</sup> demektir. İslam kavramının semantik tahlilini merkeze alan Izutsu, İslam’la sağlanmış olan teslimiyetin, eskiden başlayıp devam eden bir şeye değil yeni başlayan bir dönüşüme işaret ettiğini ifade etmiştir. Bu durumda İslam’a teslim olan Müslim, Allah’a kayıtsız şartsız teslim olmak suretiyle bir atılım cesaretini gösteren kimsedir.<sup>76</sup> Bu sebeple İslam’ı, imanun “somutlaşması” veya “normatif toplumun arıtılması (sublimation)” olarak adlandırmak mümkündür.<sup>77</sup>

Buraya kadar İslam kavramı etrafında serdedilen görüş ve tanımlar hemen hemen birbirini tamamlar niteliktedir.

<sup>71</sup> Komisyon, (Şaban Ali Düzgün, Muammer Esen, Mahmut Ay), *Sistemantik Kelam*, Ankuzem, Ankara 2005, s. 166.

<sup>72</sup> Recep Ardoğan, *Delillerden Temellere –Sistemantik Kelam ve Güncel İnanç Sorunları-*, Klm Yayınları, İstanbul 2014, s. 343.

<sup>73</sup> Rağıb el-İsfehânî, *el-Müfredat fî Garîbi'l-Kur’ân*, s. 23.

<sup>74</sup> Cürcânî, Seyyid Şerif, *et-Ta’rifât*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2003, s. 21.

<sup>75</sup> Toshihiko Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, (trc.: Selahaddin Ayaz) Pınar Yay., İstanbul 2012, s. 115.

<sup>76</sup> Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 105.

<sup>77</sup> Fazlur Rahman, *Allah’ın Elçisi ve Mesajı-Makaleler I-*, (trc.:Adil Çiftçi), s. 9.

### 2.3. İslam-Ahlak İlişkisi

İslam başkasına ortak koşmaksızın her şeyin Allah'a ait olduğunun kabul edilmesi ve her şeyin O'na boyun eğmesi (inkıyad)dir. Bu genel tanımı insanla ilgili olarak değerlendirirsek, diyebiliriz ki, İslam insanın a) nefsini, b) fiilini, c) dinini Allah'a teslim etmesi demektir.<sup>78</sup> Ahlak ise insanın fitratındaki kötülük (rezîlet/fücûr) yönünün arındırılması ve iyilik (fazilet/takva) yönünün geliştirilmesi ve böylece insanlar arası ilişkilerin daha barışçıl bir biçimde sürdürülmesi; ilahi inayet ve insani deneyimlere dayalı olarak oluşturulmuş bulunan; insanların/toplumun ve vicdanların çoğunluğunun değerini ve önemini kabul ettiği; düşünsel ve duygusal haller, faydalı davranışsal etkinlikler ve bunların gerçekleşmesine yönelik kurallar ve öğütlerdir.<sup>79</sup>

Denilebilir ki, İslam, doğrudan ahlaki olarak nitelenemeyecek inançsal boyutlarında bile insanın ahlaki ciheti ile doğrudan ilgilidir. İnsanın bizzat kendisi de dâhil her şeyin Allah'a ait olduğunun kabul edilip teslim olunması, aynı zamanda kişinin fiillerinin Rabb'e teslimiyet duygusu içerisinde yapılması gereğini de içermektedir. Dolayısıyla Müslüman olmak, hem Allah'a ve Resulüne inanmak, hem de ahlaklı olmak anlamına gelmektedir. Açıktır ki, İslam, inanmada ve yaşamada doğru yolu gösteren bir dinin adı olduğu gibi, ahlâkın da hem bizzat kendisini sunması, hem de onun kaynağı olması yönüyle, ta başından beri, ahlaki boyutu oldukça belirgin olan bir din olmuştur.

Amaç birliği açısından İslam ve ahlakın hem teorik hem de pratik yönleri bulunmaktadır. Hz. Peygamber (sas) İslam'ın inançtan kaynaklanan davranışlar bütünü olmasından dolayı "Ben güzel ahlakı tamamlamak için gönderildim."<sup>80</sup> buyurmuştur. İslam'da emredilen bütün kuralların bir ahlakî yönü vardır. Bu yönüyle

<sup>78</sup> Hanifi Özcan, "Mâtürîdî'ye Göre "İman-İslam-İhsan" ve "Küfür" İlişkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, S.8, s. 185.

<sup>79</sup> Cafer Sadık Yaran, *Ahlak ve Etik*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2010, s. 9.

<sup>80</sup> Muvatta, *Husnü'l-Hulk*, 8.

Müslüman, ahlaklı olma durumundadır. İslam en kâmil anlamda dindarlığı, imanı, iyi ahlaklı olmanın temel şartı saymıştır. İbadetlerin yerine getirilmesindeki hikmetlerden biri de insanları kötü ahlaktan korumak ve kurtarmaktır.<sup>81</sup> Kur'ân-ı Kerim'de "Şüphesiz Allah adaleti, iyilik yapmayı (ihsanı; yapılan işin kaliteli ve düzgün bir şekilde yapılmasını) yakınlarla yardım etmeyi emreder. Hayâsızlığı, fenalığı ve azgınlığı da yasak eder. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor."<sup>82</sup> ayeti İslâm ahlakını özetlemektedir.

Ahlak ve din, insanın neyin iyi neyin kötü olduğunu bilmesini yeterli görmez. Bu bilginin eyleme, pratiğe dönüştürülmesini ve pratik bir çıkar sağlamasını ister. Ahlakî değerler eyleme bütünleşirse bir kıymet ifade eder. Bu bağlamda din ve ahlak biliminin, teorik yönü kadar eylemsel yönünün de önemli olduğunu bilmek gerekir.<sup>83</sup> Bu bağlamda "insaniliğin" oluşmasında dinin önemli bir yeri vardır.<sup>84</sup> Din bu noktada önemli bir görevi üstlenerek, ahlakî ilkelerin yaşama yansıtılması için önemli bir motivasyon kaynağı olacaktır.

### 3. İHSAN KAVRAMI

#### 3.1. İhsan Kavramının Sözlük Anlamları

Sözlükte "güzel olmak" manasına gelen hüsn kökünden türetilmiş if'âl kalıbının masdarı olup genel olarak "başkasına iyilik etmek", "yaptığı işi güzel yapmak" ve "iyi, doğru, güzel ve yararlı bir fiil işlemek" şeklinde üç farklı anlamı vardır. "Ahsene" fiili, "esâe" fiilinin zıddıdır.<sup>85</sup> Bir insanın gerçekleştirdiği işin ihsan seviyesine

<sup>81</sup> Ankebût, 29/45

<sup>82</sup> Nahl, 16/90

<sup>83</sup> İbrahim Hakkı Aydın, "Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlak İlişkisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s:35, Erzurum 2011, s. 16.

<sup>84</sup> Vahdettin Başçı, "İnsaniliğin oluşumunda Dinin Rolü", *Felsefe Dünyası*, s:33, 2001/1, s. 43.

<sup>85</sup> İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XIII, 115; Asım Efendi, Seyyid Ahmed, *Kamus Tercümesi*, İstanbul 1996, IV, 590.

ulaşabilmesi için hem neyi nasıl yapması icap ettiğini iyi bilmesi hem de bu bilgisini en güzel biçimde eyleme dönüştürmesi gerekir.<sup>86</sup>

İhsan kelimesi Türkçe'ye "iyilik etmek, ikram ve in'amda bulunmak anlamında girmiştir. Türkçe sözlükte bu kelime şu şekilde tanımlanmıştır: İyilik etmek, iyi davranmak, bağışlamak, bağışta bulunmak, bağışlanan şey, lütuf, inayet ve âtifet, karşılık beklemeden yapılan yardım, iyilik.<sup>87</sup>

Kur'ân'da ihsan kavramı hem Allah'a hem de insanlara nisbet edilerek yetmiş aşkın ayette masdar, fiil ve isim şeklinde geçmektedir.<sup>88</sup> İhsan kavramı Kur'ân'da sözlük anlamına paralel olarak farklı anlamlarda kullanılmıştır: "Rabbin yalnız kendisine ibadet etmenizi ve ana-babaya iyilik etmenizi, iyi davranmanızı (ihsân) emretti"<sup>89</sup> ve "... Allah'ın sana iyilik yaptığı gibi sen de iyilik yap..."<sup>90</sup> ayetlerinde '*iyilik etmek, iyi davranmak*'; "Dünya'da güzel amel yapanlara güzellik vardır"<sup>91</sup> ve "Güzel amel işleyenlere güzellik (cennet) ve fazlası vardır"<sup>92</sup> ayetlerinde '*iyi ve güzel amel işlemek*'; "Gerçek şu ki iman edip salih ameller işleyenlere gelince elbette biz işini güzel yapanın ecrini zayi etmeyiz"<sup>93</sup> ve "O Allah yarattığı her şeyi güzel yapandır"<sup>94</sup> ayetlerinde ise '*bir ameli, bir işi ve bir görevi en güzel biçimde yapmak*' anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca ihsan Kur'ân'da, "iyiliklerde farz olan asgari ölçünün ötesine geçip

<sup>86</sup> Mustafa Çağrı, "İhsan", *DİA*, İstanbul 2001, XX, 544.

<sup>87</sup> Komisyon, *Türkçe Sözlük*, TDK, I, 686; Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara 1981, s. 454; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1976, s. 499.

<sup>88</sup> Abdülhakî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Daru'l-Marife, Beyrut 2009, s. 334.

<sup>89</sup> İsrâ, 17/23; Bakara, 2/83; Nisâ, 4/36; En'âm, 6/151; Ahkâf, 46/15.

<sup>90</sup> Kasas, 28/77.

<sup>91</sup> Nahl, 16/30

<sup>92</sup> Yûnus, 10/26.

<sup>93</sup> Kehf, 18/30.

<sup>94</sup> Secde, 32/7.

isteyerek ve severek daha fazlasını yapmak” manasında da kullanılır.<sup>95</sup>

İhsan kavramı Allah’a nisbet edildiğinde, “O, yarattığı her şeyi güzel yapmıştır”<sup>96</sup>, “O sizi şekillendirdi ve şeklinizi güzel yaptı”<sup>97</sup> mealindeki ayetlerde olduğu gibi Allah’ın kusursuz yaratıcılığına işaret eder.

### 3.2. İhsanın iman ve İslam ile ilişkisi

İhsanın imanla çok yönlü bir irtibatı söz konusudur. İmanın olduğu yerde salih amel bulunur/bulunmalıdır. Zira 50 küsur ayette iman edip salih amel işlemek yanyana zikredilmiştir.<sup>98</sup> İyi ahlaklı olmak ve ahlaksızlığın yayılmasını engellemek gibi bazı hususları imanın şubeleri bağlamında ele alan Beyhakî, iman ile ahlak arasında ciddi bir irtibatın olduğunu belirtmektedir.<sup>99</sup>

İhsanın İslam’la, bir açıdan da salih amelle de önemli irtibatı vardır. Zira ihsan sahipleri, salih amelleri ve hayır-hasenatı en güzel biçimde yerine getirirler.<sup>100</sup> Ayrıca Allah Resulü yapılan ibadetlerin ihsan üzere yapılmasını tembihlemiştir.<sup>101</sup> Dinin temeli imandan sonra adalet ve ihsan üzerine kurulmuştur. Bir yönüyle her ihsan, bir amel-i salih, her amel-i salih ise ihsandan ibarettir.<sup>102</sup>

Mâtürîdî, Cibril hadisindeki *عبد* fiilini *عمل* fiili ile te’vil etmiştir. Bu durumda “Onu görüyormuş gibi ibadet etmendir” cümlesi “Onu görüyormuş gibi davranmandır/eylemde bulunmandır” şeklinde olacaktır. Ayrıca, teorik bir içereği olan *فعل* yerine pratik muhtevası

<sup>95</sup> Rağb el-İsfehanî, *el-Müfredat fî Garibi'l-Kur'ân*, s. 29.

<sup>96</sup> Secde, 32/7.

<sup>97</sup> Teğabûn, 64/3.

<sup>98</sup> Izutsu, *Dinî ve Ahlakî Kavramlar*, s. 269.

<sup>99</sup>Bkz.: Beyhakî, *Şuabu'l-İmân*, 42. ve 56. bab isimleri.

<sup>100</sup> Bkz.: Tevbe, 9/120; Hûd, 11/114-115; Yûsuf, 12/90.

<sup>101</sup> Müslim, *Sayd ve'z-Zebâih*, 57.

<sup>102</sup> Mahir İz, “Amel-i Salih: İhsan”, *İslam Düşüncesi*, 1969, c, II, S. 8, s. 485.

olan عمل fiilinin de Mâtürîdî tarafından bilinçli olarak tercih edildiğini söyleyebiliriz. Allah'ın kendisini sürekli gözetlediğini düşünerek hareket eden kişi, bütün davranışlarında devamlı Onun hoşnutluğunu arayacak ve böyle davranma bütün yapıp-etmelerindeki samimiyetin de bir göstergesi olacaktır.<sup>103</sup>

Binaenaleyh biz, kâmil manada bir imanın ihsansız olamayacağını ayrıca kâmil manada bir İslâm'a da ancak ihsan ile ulaşılabileceğine inanıyoruz. Her ne kadar kalamî ekoller ve bazı âlimler, İslâm tarihi boyunca konu ile ilgili pek çok farklı görüş bildirmiş olsa da aslında iman ve İslâm'ın boyutları adına ifade edilen hususlar bu iddiamızı zımnem desteklemektedir. İhsan ile iman ve İslâm birleştirilince islamî hayattaki ahlakî problemler en aza inecek, İslâm âlemi pek çok ahlakî buhrandan kurtulacaktır. Bu da ancak iman ve İslâm'ın ahlakî boyutu diye özetleyebileceğimiz ihsan şuuruna sahip olmaya bağlıdır.

Cibril hadisinde, iman, İslâm ve ihsan kavramları üzerinden adeta İslâm dinini temellendirilmektedir. Hiç şüphesiz bu üç kavramı bir sistem halinde birleştiren belirli bir yapı bulunmaktadır. İbn Teymiye bu yapıyı şu şekilde izah etmektedir: "Bu üç kavram, İslâmî manada dinin üç ayrı derecesini oluşturur. En yüksek derece ihsan, ortası iman ve onun peşinden İslâm gelmektedir. Böylelikle her muhsin mü'mindir, fakat her mü'min muhsin değildir, her mü'min Müslüman'dır ama her Müslüman da mü'min değildir."<sup>104</sup> Yani ihsan terimi bu üç terim arasında kapsam açısından en dar, mana bakımından ise en geniş olanıdır. Mana bakımından en geniş olmasının nedeni, ihsanın, iman ve İslâm'ı içermesi; kapsam bakımından en dar oluşunun sebebi ise doğal olarak imandan da İslâm'dan da daha az sayıda kimseyi kapsamasıdır. Görüldüğü gibi İbn Teymiye'nin ortaya attığı ihsan, iman ve İslâm teorisi, son derece

<sup>103</sup> Sami Şekeroğlu, *Mâtürîdî'de Ahlak/Felsefi Bir Betimleme*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010, s. 131.

<sup>104</sup> İbn Teymiye, *el-İman*, (thk.: Muhammed ez-Zebîdî), Daru'l-Kitâbî'l Arabî, Beyrut 1993, s. 29.

ilginçtir ve İbn Teymiye'nin derin semantik dil görüşünden kaynaklanmaktadır. Eğer diğer İslam kelimcileri de İbn Teymiye gibi iman ve İslam kavramları karşısında, böyle esnek ve dinamik bir tavır takınmış olsalardı, amelin iman ile ilgisi ve dinin ahlakî boyutu bu denli sorunlu hale gelmeyebilirdi.<sup>105</sup>

Bu üç kavramın ahlak boyutu, imanın tasdik manasına gelmesi ile yakından ilişkilidir. Ehl-i Sünnet kelimcilerine göre imanın esası kalbin tasdikinden ibarettir. Tasdikin mahiyeti de haberin ve haber verenin doğruluğunu kabul etmektir. Neye nasıl ve niçin inanıldığıнын bilinmesi yönünden imanın oluşumunda bilgi unsuru önemli olmakla birlikte, bilinen şeyin imana dönüşebilmesi için de onun his ve kalp yoluyla benimsenmesi gerekir. Tasdikin mantıkta kullanılan bir terim olarak "zihnin bir hükme varması" şeklinde tanımlandığı dikkate alınırsa onun mantıkî anlamıyla dindeki imanı karşılamakta yeterli olmadığı görülür. Zira mantıkta dış dünya ile ilgili önermeleri doğrulamak bir tasdikse de iman değildir. Çünkü imanın gayb, ahlak, derûnî, ferdî ve sosyal hayatla ilgili boyutları bulunmaktadır.<sup>106</sup>

İman, islam ve ihsan kavramlarının kelâmî açıdan temellendirilmesi için ele alınan Cibril hadisinin muhtevasına bütüncül bir yaklaşımla bakıldığında, iman, Hz. Peygamber'in dilinden inanılması gereken hususlara inanmak; İslam, teorik olarak inanılanları pratik olarak hayata taşımak, ihsan ise, teorik olarak inanılan, pratik olarak da uygulanan amelleri bir temsiliyet ruhuyla eda etmenin adı olarak tanımlanmıştır.

Hz. Peygamber (sav) böylece bir Müslüman'ın hem bütün inanılacak hususlara samimi olarak inanması, sadece kalben inanmakla yetinmemesi, bütün dini görevlerini yapması ve Allah'a ibadetini gafletle değil, bütün dikkatiyle Allah'ın huzurunda bulunduğunu unutmadan yapması gerektiğini bildirerek bunların

<sup>105</sup> Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 77.

<sup>106</sup> Mustafa Sinanoğlu, "İman", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 213.

tümünün din olduğunu bildirmek istemiştir. Burada önemli olan dinin her yönü ile yaşanmasıdır. Nitekim Hz. Peygamber, bu soruları soran kişinin Cebrail olduğunu, Müslümanlara dinlerini öğretmeye geldiğini haber veriyor. Bu hadis bize, İslâm'ın kalpte hapsedilmesinin doğru olmadığını, kalpteki imanın ibadet ve amellerle ortaya çıkması gerektiğini, ibadette ihlâsın ve ihsanın şart olduğunu ve sonuç olarak, bunların hepsinin bir bütün teşkil ederek dini meydana getirdiğini anlatmaktadır.<sup>107</sup>

Cibril hadisiyle oluşturulan İslâmî kimliğin bu üç kavramdan bağımsız teşekkül edemeyeceği açıktır. Bu kavramların birbirleriyle olan sıkı ilişkisinin bir tarafa bırakılarak, tekil kavramlar üzerinden yürütülen ve daha çok imanın aslına yönelik olan kelâmî tartışmalar, farklı kelimelerin oluşmasına ve bu üç kavram arasındaki kapsam alanlarının daralıp genişlemesine neden olmuştur. Şöyle ki, imansız müslümanlık münafıklığı, teslimiyetsiz iman fasıklığı ve ihsansız müslümanlık da riyakârlığı beraberinde getirmiştir. İmanın kemaline yönelik çalışmaların yetersizliği de buna sebebiyet vermiş olabilir.

İmanın kişiyi motive eden, davranışlarının norma dönüşmesini sağlayan çok önemli bir yeri vardır. Kavramsal açıdan imanla amel farklı olmakla birlikte, pratikte imanla amelin ayrı değerlendirilmesi Kur'an açısından kesinlikle savunulamaz. Olgun bir iman, bireyin tüm benliğini saracağı için amelleri gerektirecek ve dolayısıyla amel imanın direkt izdüşümü olacaktır. Bu yönüyle kâmil anlamda bir iman, amelleri de içerecektir.<sup>108</sup>

Cibril hadisiyle tanımlanan İslâmî kimliğin bu üç kavramın birbirinden bağımsız ya da ikili bir yapı ile temellendirilmeye çalışılması, başta iman-amel ilişkisi olmak üzere çoğu iman endeksli olan bazı kelâmî problemleri beraberinde getirmiştir. Daha önce de

<sup>107</sup> Osman Karadeniz, "İman-Amel İlişkisi ve Büyük Günah (Kebire) Etrafındaki Tartışmalar", *Kelam*, (ed.: Şaban Ali Düzgün) Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 301.

<sup>108</sup> Recep Ardoğan, "Kelâmî Açıdan İmanın Mahiyeti ve Din Özgürlüğünün Muhtevası", *Diyanet İlmî Dergi*, c: 41, s:1, Ocak-Şubat-Mart 2005, ss. 64-67.



ifade edildiği gibi Ehl-i Sünnet'e göre dil ile ikrar imanın hakikatine dâhil olmadığı gibi, amel de imanın hakikatine dâhil olmayıp imandan cüz, parça, kısım değildir. Ancak iman, gaye ve hedefi bakımından mücerret bir itikattan ibaret, ameli değerlerden yoksun vicdanî bir iş de değildir.<sup>109</sup>

Başlangıçta işin aslı bu iken ve var olan ihtilaflar daha çok kavramların lafzî yönüne dönük iken, daha sonraki süreçte siyasî mülahazalar ekollerin yönünü belirlemede en önemli etken haline almıştır. Örneğin Hz. Ali'ye karşı tavır takınan Haricîler, büyük günah işleyeni kâfir addederken, siyasî mülahazaların dışında kalmayı tercih edip, çekimser tavır takınan Mürcie,<sup>110</sup> böyleleri için hükmü askıya alıp, işi Allah'a havale etmeyi tercih etmiştir. Tarihî süreç içerisinde kavramların siyasî muhtevalarından soyutlanıp, tamamıyla teolojik bir kavram haline dönüştükleri de müşahede edilmektedir.

Siyasî ve ideolojik temayüllerin ilmî idrake galebe çaldığı dönemlerde bu kavramların nasıl da bir tehdit unsuru haline geldiklerinin en önemli kanıtlarından birini; Mutezilî iman anlayışını özetleyen Taftazânî'nin şu sözlerinde görmek mümkündür: "Mutezilî iman tasavvurunda taat fiilleri, imanın özünün öylesine bir direğini teşkil eder ki, her kim bunları ihmal ederse, mümin değildir."<sup>111</sup> İmanın ameller üzerindeki bu güçlü vurgusunun Mutezilîler arasında Vaâdiyye yahut tehditçiler diye bilinen bir grubun ortaya çıkmasına neden olduğu bilinmektedir.

Kimi fırkalar imanı amelin arkasına koyarken, kimileri de ameli imanın arkasında hayati bir unsur değil de zaid bir cüz olarak görmüşlerdir. Ve her ne hikmetse tarihi süreç içerisinde hep bu uçta yer alanların görüşleri ötekilerin görüşü olmuş ve onun karşısında bir başka uç olan anti tezlerle reddiyeler yazılmıştır. Fırkalar arası bir

<sup>109</sup> Şerafettin Gölcük- Süleyman Toprak, *Kelam*, Tekin Kitabevi, Konya 2012, s. 131.

<sup>110</sup> Izutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, s. 105.

<sup>111</sup> Taftazânî, *Şerhu'l-Mekâsıd*, s. 123.

konuma sahip olanların görüşleri de hep entellektüel mahfillerde saklı kalmıştır. Örneğin Mutezîlî bir düşünür olan Zemahşerî'nin "Gerçek iman kişinin hakikatten emin olması, sonra iç itikadını dil ile ifade etmesi ve sonra onu ameli ile teyit etmesinden ibarettir. İç itikadı olmayan kişi, dili ile istediği kadar şahadette bulunsa da hayırlı işler işlese de münafıktır. Lisanen ikrar etmeyen, kâfir; fiilen işlemeyen de fasıktır"<sup>112</sup> görüşü Mutezilî ekol tarafından çok iltifat görmemiştir.

### 3.3. İhsan-Ahlak ilişkisi

İhsan kavramı ve muhtevası daha çok Mutezile ve Ehl-i Sünnet arasında tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmada adalet ilkesini öne çıkaran Mutezile, bir yandan Allah'ın ahlakî kemalini her türlü şaibeden uzak tutmak, diğer taraftan ise insanın sorumluluğunu ahlaki bir zemine oturtmak isterler.<sup>113</sup> Eş'ariler Allah'ın iradesini her türlü sınırlamanın ötesinde gören bir yol takip etmiştir.<sup>114</sup> Matürîdîler ise, insan aklının ahlaki değerleri kavrayacak güçte olduğunu ve güç yetirilemeyenle kulun mükellef tutulmasını aklen, hikmet açısından abes ve saçma kabul ederek bu konuda Mutezile'ye yakın bir görüş sergilemişlerdir.<sup>115</sup> Bu meselede Ehl-i Sünnet'in görüşlerini benimseyen tasavvuf ehli ise konuyu asıl Allah-kul münasebetinin ahlakî boyutu açısından ele almıştır.

İnsana nisbet edildiği ayet ve hadislerde ihsan kavramı iki bağlamda kullanılır:

a- "Yaptığını güzel yapmak" şeklinde özetlenen anlamına uygun olarak, kulun Allah'a karşı hissettiği derin saygı, bağlılık ve itaat ruhunu ve bu ruh halinin ürünü olan iyi davranışları kapsar. Nitekim Cibril hadisinde ihsan Allah Resulü tarafından şu şekilde tanımlanmıştır: "*İhsan, Allah'ı görür gibi ibadet etmendir; çünkü sen O'nu*

<sup>112</sup> Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 132.

<sup>113</sup> Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, Kahire 1962, I, 177-178, II, 132.

<sup>114</sup> Cüveynî, İmamu'l-Haremeyn, *el-İrşâd*, Beyrut 1985, ss. 203-205.

<sup>115</sup> Matürîdî, Ebû Mansur, *Kitabu't-Tevhid*, ss. 351-352.

*görmesen de o seni görmektedir.*"<sup>116</sup> Bu minvalde Fîrûzâbâdî ihsanı, imanın özü, ruhu ve kemali, dolayısıyla kulluk mertebelerinin en üstünü olduğunu belirtir.<sup>117</sup>

b- İhsan, hilm erdeminden kaynaklanan bir anlayışla kişinin başta annesi ve babası olmak üzere diğer insanlar karşısındaki sevgiye dayalı özverili tutumunu ifade eder.<sup>118</sup>

İhsan kavramı, "iyi amelleri en güzel bir şekilde yapmak" manasıyla ele alındığında asıl maksadı ifade etmede daha kapsayıcı bir özellik arz ettiği görülecektir. İbadetleri yerine getirme bağlamında İhsan kelimesinin keyfiyet yönünden anlamı; Bireyin Allah'a, insanlara ve diğer varlıklara karşı görevlerini yerine getirmesidir.<sup>119</sup> Bu kavram geniş bir perspektiften şu sınıflandırmayla ele alınır:

1- Allah'a karşı ihsan: Bu anlamdaki ihsanı, Hz. Peygamber (sav) "*ihsan Allah'ı görüyor gibi O'na kulluk yapmandır*"<sup>120</sup> şeklinde dile getirmiştir ki sonsuz kerem, kemal ve azamet sahibi yüce Allah'a karşı insanın kulluğunu O'nu görüyormuşçasına en güzel bir şekilde yapması gerektiğini ifade eder. Allah'ın her an kullarının yanında bulunduğunu, yapılan her şeyden haberdar olduğunu bilerek hayatı devam ettirme, her türlü gayr-ı ahlâkî davranışlar ve düşüncelerden uzak kalmasını sağlayacaktır.

2- İnsanlara karşı ihsan: Bireyin insanlara karşı ihsanı, daima onları dünyevî ve uhrevî mutluluk ve huzuruna yarayacak şekilde hareket etmesidir. Kur'ân, insanın kendisi dışındakilerle ilişkilerinin

<sup>116</sup> Buharî, *Tefsir*, 31/2.

<sup>117</sup> Fîrûzâbâdî, *Beşâ'iru zevi't-temyiz fi letâifi'l-Kitabi'l-Aziz*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut ts., II, 465.

<sup>118</sup> Mustafa Çağrıncı, "İhsan", *DİA*, XX, İstanbul 2001, s. 545.

<sup>119</sup> Yener Öztürk, "Hayır ve Şerri Özetleyici Muhtevasıyla Nahl 90. Ayetin Düşündürdükleri", *EKEV Akademi Dergisi –Sosyal Bilimler-*, 2005, cilt: IX, s.22, ss.92-93.

<sup>120</sup> Buharî, *İman*, 37; Müslim, *İman*, 1, 5; Nesâî, *İman*, 6; Ebû Dâvûd, *Sünnet*, 17; Tirmizî, *İman*, 4.

huzur ve ahenk içerisinde yürümesini sağlayacak bir esas olarak belirlediği adalet prensibi üzerine ihsan şuurunu da yerleştirmeyi hedeflemiştir. Böylece istikamet ölçülerinin yanına inceliği ve letafeti de koymuştur.

Mevdûdî Bu ayetteki ihsan kavramının muhtevasına cömertlik, hoşgörü, af, merhametli olma, nazik olma, bencil olmama gibi anlamlarında dâhil olduğunu belirttikten sonra, ihsan kavramını adalet kavramı ile birlikte şöyle ele alır: “Adalet sağlıklı ve dengeli bir toplumun temeli ise, ihsan onun mükemmelere erişmesidir. Bir taraftan adalet toplumu hakların çiğnenmesi ve zulümden korunurken, diğer taraftan ihsan, toplumu huzurlu ve mutlu yaşamaya değer bir hale getirir. İhsan şuurunun oluşmadığı bir toplumda, sevgi, şükran, cömertlik, fedakârlık, samimiyet ve müsamaha gibi hayatı yaşanır kılan yüce değerlerin oluşmasını sağlayan insanî nitelikler oluşamaz.”<sup>121</sup>

İslâm dini inançların gerektirdiği özel durumların dışında, insana insanca muamele yapmak bakımından evrensel bir karakter arzeder. Bu ilkelerden hareket edilen ahlak anlayışına göre din, dil, ırk, milliyet farkı gözetmeksizin bütün insanlara eşit muamele yapmak, müslim ve gayr-i müslim bütün insanların haklarına saygı göstermek, onlara insanî muamele dışında hiçbir zulümde bulunmamak dinin emirleri içerisinde yer almaktadır.<sup>122</sup>

c- Diğer canlı varlıklara karşı ihsan: İnsanın evrendeki bütün canlılarla olan irtibatında ihsan bilinci içerisinde hareket etmesi şeklinde yorumlayabiliriz. Bu hususta Hz. Peygamber (sav) “Allah her şey hususunda ihsanla muameleyi yazdı (emretti). Binaenaleyh meşru olan bir katli gerçekleştirdiğinizde onu güzelce (ihsanla) yerine getiriniz. Keza

<sup>121</sup> Mevdudî, Ebu'l-A'la, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, İnsan Yayınları, İstanbul 1986, III, 48-49.

<sup>122</sup> Hasan Küçük, *Mukayeseli İslam ve Batı Felsefelerinde Sistemik Problemler*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1980, s. 529.

kestiğiniz bir hayvanın kesimini güzelce (ihsanla) yapınız; sizden biri önce bıçağını bilesin, sonra keseceği hayvanın yanına varsın.”<sup>123</sup> buyurmuştur.

Kur’ân’da “مُحْسِنٌ” kavramı; iman etmekle birlikte salih amelleri en güzel şekilde yapan anlamında kullanılmıştır. Şu ayetler bunu açıkça ifade etmektedir:

“Bunlar hikmetli kitabın ayetleridir. Muhsinler için yol gösterici ve rahmettir. (Muhsinler); namazlarını dosdoğru kılan, zekâtlarını veren ve ahirete kesin olarak iman eden kimselerdir. Onlar Rableri tarafından gösterilen doğru yol üzerindedirler ve onlar kurtuluşa eren kimselerdir.”<sup>124</sup> “Gerçekten muttakiler, bahçelerde, pınarlar başlarındadırlar. Rablerinin kendilerine verdiği mükâfatı almaktadırlar. Çünkü onlar daha dünyada iken Muhsin kimselerdi. Geceleri pek az uyurlardı. Seher vakitleri istiğfar ederlerdi. Mallarında isteyenlerin ve yoksulların haklarını ayırıyorlardı.”<sup>125</sup>

Bu ayetlerde genel olarak iki özellik zikredilmiştir: İman ve sâlih amel. Müfessirler de Kur’ân’da geçen muhsin kelimelerini bu şekilde tanımlamışlardır:

Zemahşerî (v. 538/1143), “Muhsin, istikamet üzere olan, beş vakit namazını kılan, taşkınlıktan ve zulme meyletmekten sakınan kimsedir.”<sup>126</sup> şeklinde bir tarif yaparken, Fahreddin er-Razî (v. 606/1209) ise, “Muhsin, iyilikleri yapan kötülükleri terk eden kimsedir.” demiştir.<sup>127</sup> Kurtubî’ye (v. 671/1272) göre “Muhsin”, tevhit inancı sahih olan, nefsinin yönetimini iyi yapan, farzları eda eden, Müslümanlara zarar vermektan sakınan ve kötülük yapmayan<sup>128</sup>, muttaki<sup>129</sup> ve muvahhid kimsedir.<sup>130</sup> Hamdi Yazır (v. 1951) ise, “Muhsin; iyilik ve güzellik yapan, güzel hareket eden, her ne yaptı

<sup>123</sup> Muslim, *Sayd*, 57; Ebû Davud, *Edahî*, 11; Tirmizî, *Diyât*, 14.

<sup>124</sup> Lokman, 31/2-5

<sup>125</sup> Zariyat, 51/15-19

<sup>126</sup> Zemahşerî, *Keşşaf*, Kahire 1946, II, 436.

<sup>127</sup> Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Mısır 1935, XI, 59.

<sup>128</sup> Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi’ li Ahkâmi'l-Kur’ân*, Kahire 1935, I, 415.

<sup>129</sup> Kurtubî, *a.g.e.*, III, 203.

<sup>130</sup> Kurtubî, *a.g.e.*, V, 399.

ise güzel yapan, hasenât işleyen, seyyiât işlemeyen, işlediği hasenâtı Allah'ın huzurunda yaptığını bilerek, gücü yetebildiği en güzel surette yapan<sup>131</sup>, hüsnü niyyet, hüsnü nazar ve hüsn-ü amel sahibi olan, yaptığını en güzel surette yapmayı itiyat edinen kimsedir."<sup>132</sup> diyerek şümüllü bir tanım ortaya koymuştur. Âlimlerin bu değerlendirmelerinden de anlaşılacağı gibi İslam'ın ve salih amelin ihsan ile çok yakından bir ilişkisi vardır.

Özetle ihsan mefhumunun Allah-âlem ve insan ile sıkı irtibatı söz konusudur.

## SONUÇ

Kur'ân'ın kavramsal örgüsünün merkezinde Allah kavramı yer alır. Allah kavramının insan kavramıyla irtibatına bakıldığında, iman, islam ve ihsan kavramlarının da, kendi aralarında ne kadar ilişkili olduğu görülmektedir. Birey ve toplumun gerek iyiliklerin yerine getirilmesinde gerekse kötülüklerin önünü alma meselesinde iman ve İslam'ın ruhunu teşkil eden ihsan bilincine ihtiyaç vardır.

Bu şuur, inanç ve ibadet, toplumsal hayatta haklara saygıyı ve vazifelerin ifasını gönüllü şekilde yapacak bir davranış bilinci geliştirmede önemli etkiye sahiptir. İhsan zemininde icra olunan ibadetler, Allah'a bağlılık ve saygının bir ifadesi olmasının yanında olumlu davranışlara yön veren, varlıkla ilişkilerin nezaket ve iyilik merkezine oturmasına vasıta olan, hak ve vazifelerin yerine getirilmesi hususunda davranış bilinci geliştiren bir güce sahiptir. Aynı zamanda bu yönde bir ahlakın oluşması ve yaşamasında da önemli katkısı vardır.

Eğer iman, islam ve ihsan, birbirinden bağımsız olarak kabul edilecek olursa; gerçek Müslümanı mümin, gerçek mü'mini de Müslüman kabul etmek zorlaşır ki bu durumda Kur'ân'ın çizmiş olduğu Müslüman portresinin dışına çıkılır. Hâlbuki gerçekte Allah'a

<sup>131</sup> Yazır, *a.g.e.*, I, 362.

<sup>132</sup> Yazır, *a.g.e.*, III, 1796.

inanan, ona teslim olmuştur; O'na teslim olanlar gerçekte iman etmiştir ve teslim olup inanan da inandıklarını temsil etmeli, en güzel veçhile yaşmalıdır. O halde imansız bir İslam; İslam'sız bir iman ve dahası ihsansız bir iman ve İslam'dan söz edilmesi oldukça güçtür.

Kelamcıların bu konuya ilgisi, imanun "var" olduğunun asgarî şeklini; iman-küfür arasındaki çizgiyi netleştirmektir. Bunu mütekaddim kelim âlimleri yapmıştır. Bugün de imanun nasıl kemal düzeyine doğru yükseleceği araştırılmalıdır ki bu çalışma, bunun mütevazı bir adımıdır.

### KAYNAKÇA

Kur'ân-ı Kerim.

Abdülbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerim*, , Daru'l-Marife, Beyrut 2009.

Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdillah eş-Şeybânî, *Müsned*, Zeyl: Şuayb Arnavût, Müessesetü Kurtuba, Kahire ts.

Aksan, Doğan, *Anlambilim ve Türk Anlambilimi*, Ankara 1978.

....., *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim)*, Ankara 1998.

Akseki, Ahmet Hamdi, *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı* (sad.: Ali Arslan Aydın), Sistem Matbaacılık, İstanbul 2006.

Ardoğan, Recep, *Delillerden Temellere –Sistematik Kelam ve Güncel İnanç Sorunları-*, KLM Yayınları, İstanbul 2014.

....."Kelâmî Açıdan İmanın Mahiyeti ve Din Özgürlüğünün Muhtevası", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: 41, sayı:1, Ocak-Şubat-Mart 2005, ss.47-80.

Asım Efendi, Seyyid Ahmed, *Kamus Tercümesi*, İstanbul 1996.

Aydın, İbrahim Hakkı, "Seküler Ahlak Bağlamında Din-Ahlak İlişkisi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s:35, Erzurum 2011.

Bâkullânî, Kadî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *el-İnsâf*, el-Mektebetü'i-Ezheriyye li't-Turas, Mısır 1369.

Başçı, Vahdettin, "İnsaniliğin oluşumunda Dinin Rolü", *Felsefe Dünyası*, s:33, 2001/1.

Beyhakî, *Şuabu'l-Îmân*, (thk.: Abdulâlî Abdulhamîd), Mektebetü'r-Rüşd, Bombay 2003.

Buharî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Cu'fî, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul 1401.

Ceylan, Yasin, "Din ve Ahlak", *Doğu Batı, Felsefe Sanat ve Kültür Derneği Yayını*, Yıl. 1, S. 4, Ağustos-Ekim 1998, s. 107.

Cürcânî, Seyyid Şerîf, *et-Ta'rifât*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn, *el-İrşâd*, Beyrut 1985.

Çağrıçı, Mustafa, "Ahlak", *DİA*, İstanbul 1989, II, ss. 1-9.

....., "İhsan", *DİA*, İstanbul 2001, XX, ss. 544-546.

....., *İslam Düşüncesinde Ahlak*, DEM Yayınları, İstanbul 2013.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1976.

Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ankara 1981.

Dumlu, Ömer, *Kur'ân-ı Kerim'de Salah Meselesi*, Ankara 1992.



Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen*, thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Talik: Kemâl Yûsuf Hût, Dâru'l-Fikr, Beyrut tsz. (Elbânî'nin ahkâmı ile birlikte).

Ebû Hanife, Numan b. Sabit, *el-Alim ve'l-Müteallim*, (İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde, nşr.: Mustafa Öz), İstanbul 1992.

Ebû Üde, Üde Halil, *et-Tatavvuru'd-delâlî beyne luğati's-Şi'ri ve luğati'l-Kur'ân*, Ürdün 1985.

Enis, İbrahim, *Delaletü'l-elfâz*, Kahire 1992.

Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *el-İbâne an Usuli'd-Diyane*, Beyrut ts.

Fazlur Rahman, *Allah'ın Elçisi ve Mesajı-Makaleler I-*, (trc.:Adil Çiftçi) Ankara 1997.

Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kub, *Beşâ'iru zevî't-temyiz fi letâifi'l-Kitabi'l-Aziz*, el-Mektebetü'l ilmiyye, Beyrut ts.

....., *Kâmusu'l-muhît*, Beyrut 1996.

Gölcük, Şerafettin & Toprak, Süleyman, *Kelam*, Tekin Kitabevi, Konya 2012.

Güler, İlhami, "İman ve İnkârın Ahlaki ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri", *İslamiyat*, c.1, s.1, Ocak-Mart 1998, ss. 10-11.

İbn Faris, Ahmed b. Zekeriyya, *Mu'cemu Mekâyisü'l-luğa*, Mısır 1969.

İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricu's-Sâlikîn*, (thk.: Muhammed Hamid el-Faki), Beyrut 1972.

İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, *Te'vilü Müşkili'l-Kuran*,(nşr.: Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1973.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1990.

İbn Teymiye, *el-İman*, (thk.: Muhammed ez-Zebîdî), Daru'l-Kitâbî'l Arabî, Beyrut 1993.

İz, Mahir, "Amel-i Salih: İhsan", *İslam Düşüncesi*, 1969, c, II, S, 8, s. 485.

Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, Kahire 1962.

Karaağaç, Hilmi, "İtikadî Mezheplerde İman-İslam İlişkisi", *Gümüshane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, c. II, S. 2, ss. 103-120.

Karabulut, Fuat, "Cibril Hadisi ve Eğitsel Değeri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, cilt: XVI, sayı: 1, s. 427-451.

Karadeniz, Osman, "İman-Amel İlişkisi ve Büyük Günah (Kebire) Etrafındaki tartışmalar", *Kelam*, (ed.: Şaban Ali Düzgün) Grafiker Yay., Ankara 2012.

Kasapoğlu, Abdurrahman, "Kur'ân'ı Anlamada Semantik Yöntem", *Hikmet Yurdu*, Yıl. 6, c.6, S.11, Ocak-Haziran 2013/1 s. 113.

Kılavuz, Ahmet Saim, *İman-Küfür Sınırı*, Marifet Yayınları, İstanbul 1984.

....., *Anahatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2010.

Kılıç, Recep, *Ahlakın Dini Temeli*, Ankara 1992.

Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî* (Taş Baskı), Matbaatu'l-Bulak, Bulak 1248.

Kocabaş, Şakir, *İslam'da Bilginin Temelleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.

Komisyon, (Şaban Ali Düzgün, Muammer Esen, Mahmut Ay), *Sistemik Kelam*, Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, Ankara 2005.

Komisyon, *Türkçe Sözlük*, TDK, Ankara 1998.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'ân*, Kahire 1935.

Küçük, Hasan, *Mukayeseli İslam ve Batı Felsefelerinde Sistematik Problemler*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1980.

Mağnisavî, Ebu'l-Müntehâ Ahmed b. Muhammed, *Şerhu Fikhu'l-Ekber*, İstanbul, 2007.

Malik b. Enes, *Muvatta*, Kahire 1951.

Marulcu, Hasan Tefvik, "Kınalızâde Ali Çelebi'de Ahlâkiliğin Dinamiği Olarak İman" -Kelâm Ahlâk İlişkisi Bağlamında Bir Değerlendirme-, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011/2, S.27, s. 151.

Mâtürîdî, Ebû Mansur, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne* (thk.: Mecdî Baslûm), Dâru'l- Kütübî'l- İlmiye, Beyrut 2005.

....., *Kitabu't-Tevhid*, (thk.: Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi), İSAM Yay, Ankara 2005.

Muhammed Reşit Rıza, *Tefsiru'l-Menâr*, Beyrut ts.

Mücâhid, Abdülkerim, *ed-Delâletü'l-luğaviyye*, Amman ts.

Müslim, Ebu'l-Huseyn İbn Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî, *Sahîhu Müslim*, Mukaddime, Tahkik: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut tsz.

Nesâi, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *Sünen (el-Müctebâ)*, Tahkîk: Abdülfettah Ebû Ğudde, Mektebu'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, Haleb 1986.

Nesefî, Ebu'l-Muîn, *Tabşıra-1* (thk.: Hüseyin Atay), DİB Yay., Ankara 1993.

....., *Tabsiratü'l-Edille-2*, (thk.: Hüseyin Atay- Şaban Ali Düzgün), DİB Yay., Ankara 2003.

Özcan, Hanifi, "Mâtürîdî'ye Göre "İman-İslâm-İhsan" ve "Küfür" İlişkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1994, S.8.

Özdemir, Metin, "Anlam Kaymasına Uğrayan Kur'ânî Bir Kavram: Fâsık", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.2, 1998, ss. 499-521.

Özdeş, Talip, "Kur'ân'da Ahlakî Değerler", *IX. Kur'ân Sempozyumu 14-16 Nisan Konya*, Fecr Yayınları, Ankara 2007.

Öztürk, Yener, "Hayır ve Şerri Özetleyici Muhtevasıyla Nahl 90. Ayetin Düşündürdükleri", *EKEV Akademi Dergisi –Sosyal Bilimler-*, 2005, IX, s.22, ss.87-102.

Ragıb, el-İsfehani, *Müfredât*, Dımeşk 1992.

Râzî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahreddin, *Mefâtîhu'l-Gayb*, Daru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1420.

Sâbunî, Nureddin, *el-Bidâye fi Usûluddîn*, (thk.: Bekir Topalaoglu), DİB Yay., Ankara 1991.

Sinanoğlu, Mustafa, "İman", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, ss. 212-214.

....., "İslam", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, ss. 1-2.

Şekeroğlu, Sami, *Mâtürîdî'de Ahlak/Felsefî Bir Betimleme*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2010.

Taftazanî, Sadeddin Mes'ud b. Ömer, *Şerhu'l-Akaid*, İstanbul 1980.

....., *Şerhu'l-Mekâsîd*, , (thk.: Abdurrahman Umeyra,) Beyrut 1989.

Tatlı, Bekir, *Hadis Tekniği Açısından Cibril Hadisi ve İslam Düşüncesine Yansımaları*, Basılmamış Doktora Tezi (AÜSBE), Ankara 2005.

..... “Buhârî (v. 256) Öncesi Dönemde Cibrîl Hadîsi ve Metin Tahlilleri”, *Dinî Araştırmalar*, 2005, cilt: VIII, sayı: 22, s. 205-238.

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmiu'l-Kebîr (Sünen)*, Tahkik, tahrîc ve talik: Beşşâr Avvâd Maruf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Birinci Baskı, Beyrut 1996.

Topaloğlu, Bekir, “İslam”, *DİA*, , İstanbul 2001, XXIII, ss.5-10.

Topaloğlu, Bekir & Çelebi İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.

Toshihiko İzitsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*, (trc.: Selahaddin Ayaz) Pınar Yayıncılık, İstanbul 2012.

....., *Kur'ân'da Allah ve İnsan* (trc.: Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ts.

....., *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, (trc.: Selahaddin Ayaz), Pınar, İstanbul 1994.

Tümer, Günay, “Din”, *DİA*, IX, İstanbul 1994, ss. 312-320.

Vâhidî, Ali b. Ahmed, *el-Vasit fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Mecid*, Beyrut 1994.

Yaran, Cafer Sadık, *Ahlak ve Etik*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2010.

Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini*, Eser Neşriyat, İstanbul ts.

Yeşilyurt, Temel, “İmanın Mahiyeti”, *Kelam*, (ed.: Şaban Ali Düzgün) Grafiker Yay., Ankara 2012.

Yıldırım, Enbiya, “Hz. Peygamber Örneğinde İnanç-Ahlak Bütünlüğü”, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu 20-22 Nisan 2007, *İslami İlimler Dergisi Yayınları*, Ankara 2007.

Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud Carullah, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidî't-Tenzîl*, Kahire 1946.

....., *Esâsü'l-Belağâ*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.